

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Kopan Anastasiia

PhD student of historical department
of Mariupol State University
ORCID iD 0000-0002-7730-8295

A CULTURAL DIMENSION OF THE EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN METALLURGY INDUSTRY' WORKERS IN THE LAST THIRD OF THE XIX - BEGINNING THE XX CENTURY

Копань Анастасія

аспірантка кафедри історичних дисциплін
Маріупольського державного університету
ORCID iD 0000-0002-7730-8295

КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. Стаття висвітлює питання культурного зрізу повсякдення українських металургів наприкінці XIX – на початку XX ст. З'ясовані основні види відпочинку. Висвітленні заходи підприємства щодо організації дозвілля в позаробочий час. Охарактеризовано релігійний вимір повсякдення працівників металургійної промисловості.

Abstract. The article covers the issues of the cultural section of everyday life' Ukrainian metallurgists of the 19th - early 20th centuries. Found out all major types of recreation. Illuminated activities of the company in the organization of leisure time after work. The religious dimension of the everyday life of metallurgical workers is characterized.

Ключові слова: культура, культурний вимір, повсякдення, металург, відпочинок, дозвілля.

Keywords: culture, cultural dimension, everyday life, metallurgist, rest, leisure.

Повсякденне життя – багатоманітне. Його невід'ємною частиною є культурний вимір, що включає духовний розвиток та відпочинок як конкретної особи, так і певної соціальної групи. Поселення, що утворилися внаслідок індустріального буму в Донецько-Придніпровському регіоні, відрізнялись своєю етнічною різноманітністю. Це було добрим підґрунтям для культурного симбіозу різних етнічних спільнот, основу яких складали спільні соціально-економічні інтереси. Культурний вимір повсякдення індустріальної епохи відрізнявся унікальним зв'язком минулих практик з новими технологічними відкриттями (напр., кіно) та поширенням моделей відпочинку технічної інтелігенції серед простих металургів (напр. футбол).

Вивчення культурного виміру зазначеної соціальної групи є актуальним завданням та обґрунтованим кроком для побудови цілісної картини повсякденного життя працівників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на поч. XX ст.

Мета статті – простежити вплив ідентичностей на розвиток культурного життя серед металургів різних щаблів соціальної дробини, виокремити особливості культурного виміру серед робітників та технічної інтелігенції.

Історіографічний доробок з означеної теми складають праці як вітчизняних, так й закордонних науковців. Серед українських дослідників питання культури у повсякденному житті металургів

побіжно торкалися Н. Буланова (2011), В. Куліков (2018), О. Стяжкіна (2018), І. Склокіна (2018) та ін. Серед закордонних дослідників варто відмітити праці В. Пеетерс (2010), Ч. Вінн (1992), Т. Фрідгут (1989) та ін. У своїх працях вони розглядали різні аспекти життя металургів українських земель, зокрема висвітлюючи питання духовного розвитку та дозвілля.

Розвиток металургійної справи та відкриття нових заводів потребувало великих людських ресурсів. На початку індустріального буму власники підприємств дбали здебільшого про розвиток виробництва, залишаючи питання соціальної та культурної сфери без потрібної уваги. Але питання плінності робітничої сили спонукало керівні кадри звернути увагу на розбудову необхідної для життя інфраструктури. Почали відкриватись школи, бібліотеки та народні доми для просвіти й цивілізованого дозвілля робітничого класу (Куліков (ред.), 2018, с.131).

Відкриття закладів для культурного дозвілля українських металургів відбувалось не паралельно з запуском підприємств. О. Стяжкіна та І. Склокіна вбачають причину цього в тому, що власники в першу чергу дбали про розвиток виробництва. Підприємства відчували проблеми з нестачею робочої сили. Для того, щоб зацікавити колишніх селях та закріпити плінну робочу силу, підприємці почали розбудовувати необхідну для життя інфраструктуру (Куліков (ред.), 2018, с.131). Донецькі дослідники В. Гончаров та В. Койнаш зазначали, що відкриття театрів, організація

спортивних секцій мали на меті зайняти вільний час простих металургів корисними справами та, в першу чергу, відгорнуту увагу робітників від зловживання алкогольними напоями (*Гончаров, Койнаш, 2013, с.26*).

При заводі «Нікополь-Маріупольського товариства» працював театр, в якому давав вистави гурток любителів драматичного мистецтва (*Маріупольская жизнь, 22.10.1915, с.3*). Якщо на початку при заводі діяло 2 театральних гуртка, то у листопаді 1915 р. постало питання про їх злиття. Причина крилась у тому, що гуртки покинули актори-аматори, знайти заміну яким не вдавалось довгий час. Для того, щоб на сцені театру можна було грати серйозні вистави, керівники драматичних гуртків прийняли важливе рішення про їх об'єднання (*Маріупольская жизнь, 17.11.1915, с.3*).

Вистави грали не лише задля розваг. У роки Першої світової війни, поширене було проведення тематичних вечорів з метою збирання коштів на користь комітету щодо надання допомоги родинам робітників «Нікополь-Маріупольського заводу», що брали участь у бойових діях (*Маріупольская жизнь, 4.11.1915, с.3; Маріупольская жизнь, 18.11.1915, с.3*). Комедія «На порозі великих подій» збрала аншлаг, актори зірвали справжні овації (*Маріупольская жизнь, 4.11.1915, с.3*).

З благодійною метою відбувались й літературно-музично-вокальні вечори. 6 грудня 1915 р. при заводі «Нікополь-Маріупольського Товариства» за участю робітників-аматорів заводів «Нікополь» та «Російський Провіданс» відбувся благодійний концерт на користь комітету допомоги біженцям з Сербії (*Маріупольская жизнь, 10.12.1915, с.3*).

У Юзівці також процвітало театральне життя. За ініціативою директора Новоросійського товариства було збудовано літній театр «Аудиторія». При ньому працювало 2 театральних гуртки (російський та український), існував хор (*Гончаров, Койнаш, 2013, с.26*).

Окрім вистав чималим попитом користувались кінокартини. Для людини XX ст. це було справжнім відкриттям. У Юзівці Новоросійське товариство організовувало кіноперегляд картин, така форма розваг набула неабияку популярність. Фільми демонстрували на вихідних та святах, а доходи використовували для фінансування постановки п'єс, в яких приймали участь самі працівники. Поряд з кінотеатром були відкриті бібліотека та читальна зала (*Friedgut, 1989, с.181*).

У Маріуполі діяв електротئاتр «Вечірній відпочинок». Картини, що там демонструвались збирали повні зали, деякі глядачі залишались на повторні кіносеанси (*Маріупольская жизнь, 11.11.1915, с.3*).

Заводський оркестр був майже при кожному підприємстві. На кошти Дніпровського заводу утримувався музичний колектив, до складу якого входили капелмейстер та 24 музиканти. На початку свого існування оркестр складався виключно з

робітників підприємства. Але ця задумка виявилась непрактичною. І на поч. XX ст. до оркестру входили виключно професійні музиканти. Завдяки цьому музичний колектив міг виконувати різноманітні та складні композиції. Графік виступів оркестру був розписаний майже на кожен день. 2-3 рази на тиждень він грав у заводському клубі, 2 рази – у Народній аудиторії, 1 раз у яхт-клубі. Влітку оркестр грав у парку або у «бесідці», яку побудували спеціально на пагорбі, що підносився серед будинків Верхньої колонії, щоб її заможні мешканці мали змогу насолоджуватись музикою у теплі вечори (*опис Дніпровського заводу, с.37*).

За сприяння директора Дніпровського заводу у с. Кам'янському у 1898 р. був відкритий заводський клуб (*Буланова, 2011, с.113*). Він слугував місцем відпочинку для членів «Гімнастичного товариства» та «Інженерного клубу» (*Слоневський, 2009*). У будівлі відбувались театральні вистави та 2 рази на тиждень давав концерти заводський оркестр. Члени клубу мали змогу відвідувати й інші розважальні заходи, зокрема ігри у карти та шахи. 2 рази на місяць відбувались танцювальні вечори (*опис Дніпровського заводу, с.33*). Члени «Гімнастичного товариства» узимку влаштовували на території клубу ковзанку. У літній час розваг було значно більше – гра у теніс, прогулянки на човнах по Дніпру, катання на велосипедах та ін. (*опис Дніпровського заводу, с.34*). Важливо підкреслити, що доступ до членства у вищезазначених товариствах мали лише представники інженерно-технічної інтелігенції.

При Дніпровському заводі активну діяльність проводило «Товариство веслування». Воно було найчисленнішим та діяльним. За його ініціативи влаштовували перегони, прогулянки, театральні вистави та танцювальні вечори. У Товариства була власна будівля «Яхт-клубу» при якому працював буфет, який мав характер «ресторану» та більярдна зала (*опис Дніпровського заводу, с.34*).

У 1900 р. була відкрита Народна аудиторія. Тут двічі на тиждень грали вистави або відбувались концерти (*Буланова, 2011, с.113*). У парку неподалік, який був влаштований для народних гулянь, влітку раз на тиждень давав концерти духовий оркестр.

Відкриття Народної аудиторії мало на меті надати вже робітникам Дніпровського заводу місце для розваг та освіти. Вистави грали як приїжджі трупи, так і власні, що складались з працівників заводу. При аудиторії працювала бібліотека та читальний зал. Двічі на тиждень книжки видавались додому. Інколи, вкрай рідко, читались лекції освітнього або морального характеру (*опис Дніпровського заводу, с.37*).

Народна аудиторія користувалась неабиякою популярністю серед металургів. За рішенням адміністрації Дніпровського заводу у 1910 р. було заплановано її розширення, за рахунок додавання місць у ложі та побудови нових балконів. Не дивлячись на те, що зала вміщувала 500 осіб, бажаючих потрапити на вистави було так багато,

що половина поверталась додому ні з чим. Вартість квитка було чітко врегульована заводом та складала від 10 коп. до 50 коп. За один вечір збирали приблизно 150 руб (*Южная заря, 30.12.1910, с.3*). Тобто зала збирала повні аншлаги, це говорить про зацікавленість робітничого населення у проведенні культурного дозвілля та відпочинку.

При Брянському металургійному заводі була побудована актовая зала. Дослідник Ч.Вінн зазначав, що цей завод був одним з двох у всьому регіоні, який мав власну актову залу (*Wynn, 1992, с. 77*). На її сцені грали вистави колективи, які сформувались з працівників підприємства. Самодіяльні колективи склались не лише з простих металургів, серед членів були й представники керівної ланки. Ці вистави користувались неабиякою популярністю. Два рази на тиждень у актовій залі робітники мали змогу насолоджуватись музичними творами, влітку такі вечори проходили у парку. Вхід на такі заходи був за спеціальними брошурами, які продавались робітникам за 80% знижкою (*Wynn, 1992, с. 77*). Як бачимо, керівництво металургійного заводу дбало про те, щоб простий робітник мав змогу відвідувати розважальні заходи.

До 1913 р. лише десять з двадцяти двох металургійних підприємств відкрили бібліотеки або читальні зали (*Wynn, 1992, с. 77*). У 1897 р. на Дніпровському заводі була відкрита бібліотека у будівлі Головної контори. Право користуватися бібліотекою мали лише штатні службовці. На початку ХХ ст. кількість членів бібліотеки сягала 118 осіб. Розвитку бібліотечної справи перешкоджав статут, який обмежив коло осіб, які могли її відвідувати, а також великі членські внески (*опис Дніпровського заводу, с.38*).

Для металургів с.Юзівки містобудівне підприємство відкрило громадський заводський парк. Влітку та у святкові дні у ньому грав заводський оркестр, до складу якого входили працівники металургійного заводу. Парк омивав ставок, в якому дозволяли ловити рибу та плавати на човнах (*опис Дніпровського заводу, с.25*). Можна сміливо припустити, що цей парк, особливо у теплі пори року, був одним з улюблених місць відпочинку мешканців міста.

На території Брянського заводу адміністрація підприємства побудувала парк, де робітники мали змогу проводити свій вільний час. Два рази на тиждень його відвідування було безкоштовним, в решту з відвідувачів стягували символічну плату. Дехто з робітників прогулювались та відпочивали на лавках у парку. Дехто проводили час більш активно граючи у різноманітні ігри (*Wynn, 1992, с. 78*).

Трудові мігранти прибували з навколишніх територій. Здебільшого, це були вихідці з сіл. Ця особливість відбилась на особливостях культурного виміру повсякдення звичайних металургів.

Колишні селяни звикли до важкої праці, розваги та відпочинок у вільний час були для них

незвичним явищем. Звичний плин життя розбавляли свята та традиції, які мали поважне місце у сільській культурі. Церковні свята посідали особливе місце. Працювати у такі дні вважалося великим гріхом.

Робітники металургійної промисловості України у зазначений період походили здебільшого з селян. Вони приходили на заробітки з центральних губерній Російської імперії та навколишніх українських сіл. Поліетнічний склад промислових робітників підтверджує у своїх описах й С. Рагозін. Він наводить відомості, що наприкінці ХІХ ст. на Дніпровському заводі працювали мешканці із різних регіонів Росії «...55% – з великоросійських, 27% – з польських, а 15% з малоросійських губерній. Інші 3% склали іноземні піддані – німці та французи» (*Рагозин, 1895, с.37*).

Традиційне для сільської місцевості прославляння фізичної сили перекочувало й до робітничих поселень. Так, на заміну кулачним боям та ярмарковим змаганням прийшла більш модерна варіація демонстрування фізичних переваг – спортивні змагання. Неабияку популярність серед молоді та дорослих здобув футбол. Спочатку гра була здебільшого розвагою для елітарних прошарків населення. Але потроху місцеві мешканці почали наслідувати цікаву гру і з часом футбол став виконувати роль культурного трансферу (*Куліков (ред.), 2018, с.145*).

Відбувались різноманітні змагання, спочатку були матчі між командами іноземних інженерів та місцевих майстрів. Потім почали з'являтися змішані команди. У 1913 р. було утворено футбольну лігу, куди увійшли команди з різних міст Донецького регіону (*Куліков (ред.), 2018, с.145*). Не залишився осторонь і Маріуполь, 22 травня 1915 р. газета «Маріупольская жизнь» повідомляла про матч, що відбувся між командами заводу «Провіданс» та першою маріупольською. Тоді команда металургійного підприємства зазнала поразки з рахунком 2:0 (*Маріупольская жизнь, 22.05.1915, с.3*).

Спортивні гуртки відкривалися й на інших підприємствах. У 1914 р. було порушено клопотання про реєстрацію Єнакієвського гуртка любителів спорту при Петровських заводах (*Русская правда, 17.06.1914, с.3*). У 1915 р. у с.Юзівка при Новоросійському товаристві спортивний гурток нараховував до 200 осіб. Також діяло гімнастичне товариство «Сокіл». Кількість його членів сягнула 80 осіб (*Friedgut, 1989, с.181*).

Відкриття металургійних підприємств прокувало чітку динаміку до зростання кількості населення (*Плешакова, 2018, с.49*). В тому числі з закордону. Тож, окремо слід розглянути культурний вимір повсякденного життя працівників-іноземців. Численні переселенці були носіями найрізноманітніших етнокультур (*Маслова 2016, с. 80*). Разом з новими знаннями, на українську землю вони принесли й власну культуру. Вона пронизувала усі сфери буття: від

побудови міст до розваг у вільний час. Іноземні службовці і робітники з сім'ями, як правило, мешкали окремо, утворюючи власну субкультуру, їх контакти з місцевим населенням були вкрай обмеженими (Куліков, 2018, с.26).

В 1900 році компанія «Металургійне Товариство Донбас-Юр'ївка» відкрила кегельбан. Інші компанії могли похизуватись тенісними та крикетними кортами, більярдом чи тиром, та навіть казино. Але ці розваги були доступні лише іноземцям або особам з вищого класу (Пеетерс, 2010, с.42).

В Юзівці улюбленою розвагою англійців було полювання, катання на санях, танці та звісно чаювання. Не залишили вони осторонь й міські розваги: аматорський театр та перегляд кінофільмів у «Англійському клубі» (Куліков (ред.), 2018, с.148). Полюбляли іноземці й сімейні музичні вечори. Так, Є. Гаршин під час відвідування Юзівки зазначав, що заводський оркестр, раз на тиждень грав концерти у оселі директора заводу А. Юза. За його відсутності такі вечори проводив у себе головний бухгалтер Новоросійського Товариства. До оркестру входили виключно «...руські юноши съ мозолистыми трудовыми руками» (Гаршин, 1892, с. 6-7).

Гувернантка дітей А. Юза залишила спогади про тогочасні розваги. За її словами у будинку британських підданих головною розвагою була музика. Г. Джонс наголошувала, що місцеві мешканці були дивовижними музикантами (Jones, 1944).

Дозвілля бельгійських інженерів описав у праці «Сталь у степу» В. Пеетерс. Автор зазначав, що через незнання російської чи української мови, іноземцям було важко знайти гарну компанію для відпочинку у місті. Тому вони шукали можливості для відпочинку на природі. Особливої популярності, через невисоку вартість дозволів, набуло полювання та ловля риби. Це дозволяло їм втекти від «монотонного ритму заводського буття» (Пеетерс, 2010, с. 44).

Гувернантка Г. Джонс зазначала, що головною розвагою британців на свіжому повітрі у Юзівці було полювання та катання на санчатах та ковзанах узимку. Жінки брали активну участь у полюванні, але не на вовків. Це вважалось небезпечним заняттям (Jones, 1944).

Загалом, релігійне життя складає невід'ємну частину культурного зрізу повсякденного буття. У промислових поселеннях великі підприємства вкладали кошти у спорудження церков, синагог та мечетей. Так, за сприяння Новоросійського товариства у с. Юзівці були споруджені англіканська, католицька та православні церкви, а також дві синагоги та одна мечеть (Куліков (ред.), 2018, с.138). Парафіяни також приймали фінансову участь у побудові церкви у с. Юзівка. Їхніми зусиллями було зібрано 17 тис. руб. на спорудження храму. Е. Гаршин відзначав, що з робітників добровільно протягом декількох місяців звивався 1% від заробітку на побудову дзвіниці

храму, що розташований у північній частині поселення (Гаршин, 1892, с.7).

У 1894 р. у с. Кам'янському, за кошти працівників Дніпровського заводу та власне самого підприємства, була побудована православна церква. Вона могла вмістити до 2000 осіб. При церкві значилися 2 священника, 2 диякона та хор з 30 осіб. Всі вони утримувались за рахунок металургійного заводу. Прихожан було до 3000 осіб. У 1897 р. був побудований католицький костюл. Фонд на його будівництво склали особисті пожертви службовців і робітників заводу та коштів металургійного товариства. Будівля вміщувала до 500 осіб. При костюлі значилися 1 священник, 1 органіст та 1 прислужник. Вони утримувались за рахунок особистих пожертв працівників Дніпровського заводу. Для лютеранської общини працівників Дніпровського заводу у 1897 р. на кошти підприємства був придбаний молитовний будинок (опис Дніпровського заводу, с.19-22).

Православна церква та лютеранський будинок були побудовані й при заводі «Нікополь-Маріупольського товариства». При церкві значилися 1 священник та 1 диякон (опис заводу «Нікополь-Маріупольського товариства», с.11).

Можна зробити висновок, що культурний вимір був невід'ємною частиною повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на поч. XX ст. Він мав певні особливості, які знаменували народження нового індустріального суспільства у заводських поселеннях. З одного боку, це була своєрідна суміш міської та сільської культури. З іншого – величезний вплив на формування культурного буття мав іноземний елемент, який привніс на українські землі нові розваги та новий погляд на відпочинок. У даному питанні можливі подальші розвідки, які б окреслили систему освіти, як складову частину культурного виміру повсякденного життя українських металургів.

Список використаних джерел і літератури

1. «Hughesovka Stalino», by A Gwen Jones (1944) // Hughesovka Research Archive. DX409 (Annie Gwen Jones and Gwyneth Vaughan Jones papers). Режим доступу: <http://calmview.cardiff.gov.uk/Record.aspx?src=CalmView.Catalog&id=HRA%2fDX409%2f26>
2. Friedgut T. (1989). Iuzovka and Revolution, Volume I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869-1924. Princeton: Princeton University Press. 361 p.
3. http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29%2868%29_1_7
4. Wynn C. (1992) Workers, Strikes, and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870-1905. Princeton University Press. 316 p.
5. Буланова Н. (2011). Кам'янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ: ІМА-Прес. 239 с. [Bulanova N. (2011). Kam'ianski etudy v styli retro. Dnipropetrovsk: IMA-Pres. 239 s.]

6. Гаршин Е. (1892). Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе. СПб.: тип. В. Демакова. 49 с. [Harshyn E. (1892). Otchet o poezdke na Yuzovskiy zavod y poputnyye zametky o tekhnicheskoy obrazovanyy v Donetskoy kamennouholnoy raione. SPb.: typ. V. Demakova. 49 s.]
7. Гончаров В., Койнаш В. (2013) Развлекательная культура рабочих Донбасса. Наука. Релігія. Суспільство. 1. С. 24–27. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2013_1_6. [Honcharov V., Koinash V. (2013) Razvlekatelnaia kultura robochykh Donbassa. Nauka. Relihiia. Suspilstvo. 1. S. 24–27. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2013_1_6.]
8. Куліков В. (2018) Процеси соціальної конвергенції і фрагментації населення заводських і шахтарських поселень Донбасу протягом останньої третини XIX – поч. XX ст. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. 1. С. 25–29. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29%2868%29_1_7 [Kulikov V. (2018) Protsesy sotsialnoi konverhentsii i frahmentatsii naselennia zavodskykh i shakhtarskykh poselen Donbasu protiahom ostannoii tretyny KhIKh – poch. KhKh st. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia : Istorychni nauky. 1. S. 25–29. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29%2868%29_1_7]
9. Куліков В. (ред.) (2018). Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. Львів: ФОП Шумилович. 244 с. [Kulikov V. (red.) (2018). Pratsia, vysnazhennia ta uspikh: promyslovi monomista Donbasu. Lviv: FOP Shumylovych. 244 s.]
10. Маслова Л.В. (2016). Людина в соціально-економічному та етнокультурному просторі Слобідської України. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Історія та географія, (53), с. 75–85. doi.org/10.5281/zenodo.2601560 [Maslova L.V. (2016). Liudyna v sotsialno-ekonomichnomu ta etnokulturnomu prostori Slobidskoi Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnogo pedahohichnoho universytetu im. H. Skovorody. Istoriia ta heohrafiia, (53), s. 75–85. doi.org/10.5281/zenodo.2601560]
11. На заводах. Благотворительный вечер. Мариупольская жизнь. 10 декабря 1915. С.3 [Na zavodakh. Blahotvorytelnyi vecher. Maryupolskaia zhyzn. 10 dekabria 1915. S.3]
12. На заводах. В драматических кружках. Мариупольская жизнь. 17 ноября 1915. С.3. [Na zavodakh. V dramaticheskyykh kruzhkakh. Maryupolskaia zhyzn. 17 noiabria 1915. S.3.]
13. На заводах. Спектакль. Мариупольская жизнь. 11 ноября 1915. С.3 [Na zavodakh. Spektakl. Maryupolskaia zhyzn. 11 noiabria 1915. S.3]
14. На заводах. Спектакль. Мариупольская жизнь. 18 ноября 1915. С.3 [Na zavodakh. Spektakl. Maryupolskaia zhyzn. 18 noiabria 1915. S.3]
15. Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества (1908). Варшава. [Opysanye Dneprovskoho zavoda Yuzhno-Russkoho Dneprovskoho metallurhycheskoho obshchestva (1908). Varshava.]
16. Описание завода «Никополь-Мариупольского горного и металлургического общества» (1912). Мариуполь. [Opysanye zavoda «Nykopol-Maryupolskoho hornoho y metallurhycheskoho obshchestva» (1912). Maryupol.]
17. Пеетерс В.(2010) Сталь у степу. 104 с. [Peeters V.(2010) Stal u stepu. 104 s.]
18. Плешакова Л. (2018). Населення Луганська: шляхи формування та ментальна специфіка. Переяславський літопис. 14. С. 44-50 doi.org/10.5281/zenodo.2270530 [Plieshakova L. (2018). Naseleennia Luhanska: shliakhy formuvannia ta mentalna spetsyfika. Pereiaslavskiy litopys. 14. S. 44-50 doi.org/10.5281/zenodo.2270530]
19. Рагозин Е.И. (1895) Железо и уголь на Юге России. СПб. 192 с. [Rahozyn E.Y. (1895) Zhelezo y uhol na Yuhe Rosseyu. SPb. 192 s.]
20. С. Каменское Южная зоря. 1378. 30 декабря 1910. С.3 [S. Kamenskoe Yuzhnaia zaria. 1378. 30 dekabria 1910. S.3]
21. Слоневский А.(2009) Игнатий Ясюкович. Имя в истории. Днепропетровск: Пороги. Режим доступу: http://lib.dndz.gov.ua/uploads/Ignatius_Jasiukowicz_Name_in_history.pdf [Slonevskiy A.(2009) Yhnaty Yasiukovych. Ymia v ystoryu. Dnepropetrovsk: Porohy. Rezhym dostupu: http://lib.dndz.gov.ua/uploads/Ignatius_Jasiukowicz_Name_in_history.pdf]
22. Спорт. Футбол Мариупольская жизнь. 22 мая 195. С.3. [Sport. Futbol Maryupolskaia zhyzn. 22 maia 195. S.3.]
23. Театр при заводе «Никополь-Мариупольского общества». Мариупольская жизнь. 22 октября 1915. С.3. [Teatr pry zavode «Nykopol-Maryupolskoho obshchestva». Maryupolskaia zhyzn. 22 oktiabria 1915. S3.]
24. Успех «Фарса» Мариупольская жизнь. 11 ноября 1915. С.3 [Uspekh «Farsa» Maryupolskaia zhyzn. 11 noiabria 1915. S.3]
25. Учреждение Енакиевского кружка. Русская правда. 2219. 17 июня 1914. С.3 [Uchrezhdenye Enakievskoho kruzhka. Russkaia pravda. 2219. 17 yunia 1914. S.3]
26. Юзовский чугуноплавильный и железодельный завод. Завод Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производств (1896) / Всерос. пром.-худож. выставка в Н. Новгороде 1896 г. Санкт-Петербург. 25 с. [Yuzovskiy chuhunoplavylnyi y zhelezodelatelnyi zavod. Zavod Novorossyiskoho obshchestva kamennouholnoho, zheleznoho y relsovoho proyzvodstv (1896) / Vseros. prom.-khudozh. vystavka v N. Novhorode 1896 h. Sankt-Peterburh. 25 s.]